

Яковська Ж.О.

**«Записки о Южной Руси» П.Куліша:
до питання про методикку
запису фольклору і видання збірки**

“Записки о Южной Руси” П.Куліша стали своєрідним синтезом уже сформованих засад ще молодій фольклористики як науки і власного творчого методу науковця. Як він зумів органічно поєднати в одній своїй особі фольклориста-етнографа, філолога та історика (і це можна простежити за його працями), так само і ця збірка може стати предметом зацікавлення науковців цих галузей в однаковій мірі. Скажімо, історики можуть тут звернути увагу не лише на історичні думи, пісні, перекази, легенди, статті різних авторів. Слід відзначити взагалі особливу ауру етнографізму, яка притаманна цій книзі та є невіддільною від її змісту. До того ж постійні історико-етнографічні екскурси автора в часи, відображені у народних творах, роблять їх цікавими та доступними для широкого кола читачів і дають багатий матеріал для дослідників. Об’єднуючи в собі твори, різні за структурою, тематикою, жанрами, “Записки о Южной Руси” разом із тим є ніби цілісним твором, і цілісність ця досягається завдяки авторським доповненням, вставкам, коментарям.

Значна частина фольклорного матеріалу, надрукованого у збірці, зібрана і записана самим П.Кулішем. Довгий час стояло питання про період, коли і яким чином були зібрані автором ці матеріали. Однак у його автобіографічному нарисі “Жизнь Куліша” щодо цього знаходимо цілком достовірні дані. Описуючи події, коли його було переведено із посади викладача у Луцькому дворянському училищі на ідентичну посаду у Києві, Куліш згадує, що у той час, крім Максимовича, ним опікувався Михайло Юзефович, інспектор училищ Київського навчального округу, з яким його познайомив той же Максимович. Саме Юзефович допоміг йому надрукувати “роман” “Михайло Чарнищенко”, а у 1844-1845 рр. дав йому змогу об’їхати і об’їти всю Київську губернію, “тут-то зачерпнуті були матеріали до “Записок о Южной Руси” (1). Цю думку про період збору основної маси матеріалу підтверджує автор також у самій збірці, зауважуючи, що з того часу пройшло дванадцять років, а пізніше він “тільки зрідка додавав щонебудь до своїх етнографічних матеріалів” (2).

У першому томі “Записок...” П.Куліш неодноразово говорить про важку працю фольклориста, якого не завжди чекали і вітали у тих нужденних оселях, де жила пісня і казка. Часто приходилось пройти не одне село, переслухати багато людей, поки вдавалось натрапити на цінний матеріал. Через два роки після смерті письменника його дружина, піклуючись про архів чоловіка, писала в листі до Михайла Комарова про нього, як про невтомного працівника на ниві фольклорній: “І робить, і робить – ходить – лазить по трущобах – по шинках, по підвалах – часто п’яні кобзарі лежать: і бандури, і кобзи геть. І він записує-рисує їх, і будить їх к самосознанію, да ще таким золотим звонком, гарячим словом, що вони йому кажуть: “Може, ти царський син”, бо вони таких речей ще ні від кого не чули – божественно чаруючої... то треба хранити, як зиницю ока.” (3). У своїй збірці Пантелеймон Куліш в авторських відступах сам безпосередньо знайомить читача з процесами запису народних творів. І ми бачимо: це щоразу була інша ситуація, інший підхід до людини, творчий процес. Тому він і зауважує: “Я думаю небагато з тих, хто сам не спробував збирати в народі пісні і легенди, знають, з якими перепонами поєднано це на перший погляд не дуже за-

мудре діло” (4). Але Кулішу це вдавалося, оскільки він був знавцем народної психології, умів знайти підхід до інформатора в кожній окремій ситуації, ввійти в довір'я настільки, що дійсно була складена легенда про нього, як про “царського сина”, який таємно ходить між простими людьми і розпитує про їхні кривди, аби заступитися за них. В нарисі “Жизнь Куліша” автор говорить про це: “Опісля ходячи по селах і розмовляючи з народними кобзарями або дідами, брав Куліш тим, що зачне їм напам'ять думи казати. Здивуються, було, діди, ніколи такого дива не бачивши, а потім усю душу, перед ним розкривають. ...Іноді Куліш мусив ховатись або з'їжджати геть від своїх простолюдинних приятелів, бо не чувши зроду, щоб хто промовив до них таким сердечним словом, починали круг його ширити чутку, що се царський син потай панів проміж людьми ходить. Ой, коли б то царські діти знали так простолюде, як його Куліш знає!” (5).

Освоївши азбуку фольклориста-етнографа і створивши власну школу, до якої крім нього можна віднести Ганну Барвінок, братів Білозерських, Лева Жемчужникова та ін., він пояснює, чому деякі столичні етнографи, поїздивши по маленьких містечках, повертались “з небагатьма нотабенками в своєму записнику і з загальним враженням низькості, безхарактерності Малоросійського населення повітових містечок” (6), з поверженими надіями і абсолютно неправильними висновками.

П.Куліш також не відразу прийшов до свого методу запису народних творів і з самого початку записував їх по пам'яті, але швидко зрозумів, що при такому записі не зберігається мовно-стилістичний колорит твору, а лише передається зміст. Тому і дійшов до потреби стенографічного способу запису фольклору і сам говорить про це на початку I тому “Записок о Южной Руси”: “Подібно багатьом іншим, я завжди був ласий на простолюдинні оповіді; я рано почав оцінювати їх; але довго помилявся в тому, що для збереження їх достатньо однієї пам'яті. Діло показало мені не один раз, що в пам'яті зберігається тільки дух і зміст оповідання, але форми поступаються в ній місцем загальним формам народної мови, якою назвувачся слух і втрачають від того самостійний характер. Мені важило іноді багато праці пригадати точний вислів оповідача, якого давно не зустрічав, що міг би служити для мене опорою у відомому випадку; і накінець я переконався, що тут не варто покладатися на пам'ять, а потрібно записувати кожний характерний зворот мови в оповіданні і кожний перехід від однієї думки до другої” (7). Водночас автор “Записок...” відверто зауважує, що, збираючи фольклорно-етнографічні матеріали в середині 40-х років, зовсім не думав про їх наукове обґрунтування. Він пише: “Мене захоплювала поетична сторона життя. Я ганявся за драмою, яку розігрує дрібними уривками ціле Малоросійське плем'я. Мені потрібно було бачити постановку сільського життя на театр природи” (8). Задовольняючи це бажання своєї поетичної натури, Куліш керується, мабуть, чи не єдиним стійким почуттям у своєму житті – великою любов'ю до простого народу і до людини взагалі: “Якщо в цьому бажанні заключались і наміри чисто наукові, то джерелом їх була все-таки чиста любов до людини, в її простому, сільському житті” (9).

У матеріалах архіву П.Куліша зберігається запис п'яти українських легенд та переказів демонологічного характеру про відьом, чортів, чаклунів, зроблених російською мовою (10). Очевидно, записи їх робилися Кулішем по пам'яті, через деякий час після розмови з інформатором. Можливо, тому, що вони не є точною копією народних творів, а лише близьким до тексту преказом їх змісту, автор і не помітив їх у своїй фольклорно-етно-

графічній збірці (*Див. Додаток А*). Порівняння цих текстів із вміщеними в “Записках о Южной Руси” спростовує будь-які сумніви стосовно оригінальності останніх. До того ж, автентичність цих творів, опублікованих у збірці, можна довести шляхом мовно-стилістичного аналізу. Автор детально передає звучання української мови за допомогою спеціального правопису, зберігає не лише зміст твору, а й у деталях відтворює народний стиль розповіді.

У “Записках...” бачимо П.Куліша також як перекладача і мовознавця. Подаючи російською мовою переклад текстів, авторські відступи та коментарі, самі тексти народних творів він друкує так званою “кулішівкою” – ним же винайденим і спрощеним правописом, який детально відтворює звучання української мови. Правила користування цим правописом Куліш подає у вступній статті “О Малоросійском правописании”. Ці самі принципи потім були покладені в основу його букваря “Грамматка”, про якого в листі від 4.01.1858 р. Т.Г.Шевченко писав: “А “Грамматка” твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як тобі й розказати” (11). У “Щоденнику” ж ще за місяць раніше поет записав: “Сьогодні вчором Варенцов... привіз мені від Куліша лист і тільки що надруковану його “Грамматку”. Як прекрасно, розумно і благородно складено цей абсолютно новий буквар. Дай Боже, щоб він прижився серед нашого бідного народу. Це перший вільний промінь світла, який може проникнути у здавлену попами невільничу голову” (12). Свого часу цей правопис відіграв прогресивну роль.

У “Записках о Южной Руси” П.Куліш приділяє багато уваги теоретичному осмисленню питання про збереження народної мови. Відразу ж на першій сторінці першого тому він пише: “У наш час було би лишнім говорити про те, яку важливу роль в народописі відіграє мова народу, який описують, і все, що передається із покоління в покоління на цій мові. Простонародні оповіді та пісні складають тепер предмет вивчення філологів, етнографів та істориків, – не говорячи вже про поетів, для яких це живе джерело свіжості, сили і різноманітності мови” (13). Збереження народної мови, як особливості Кулішевої збірки, відзначає і М.Костомаров у згаданій рецензії: “Ці оповідання (перекази, повір'я, легенди) мають свої особливі переваги: їх незаучене, але живе мовлення знайомить нас з плином народної мови, способом вираження, з усіма відтінками народної говірки” (14). Критик зауважує, що “такі оповідання, які записані п.Кулішем, являють собою вірне джерело для пізнання живої мови і способу народного вираження” (15).

Видання збірки проходило з великими труднощами і під силу було, мабуть, тільки такій цілеспрямованій та енергійній людині, як П.Куліш. Адже, як відомо, за участь у Кирило-Мефодіївському братстві йому тільки у квітні 1856 року було дозволено друкувати твори по розгляду їх у загальній цензурі, яка також затримувала публікацію. Ускладнював справу і правопис – “кулішівка”, вимагаючи технічного забезпечення. Про все це ми дізнаємося з листів П.Куліша до В.В.Тарновського, в яких описано буквально кожен крок формування і видання “Записок...” (16). В.В.Тарновський повністю фінансував книгу. Коли було укомплектовано I том, Куліш в листі від 26 лютого 1856 року просить Тарновського вислати гроші на його видання: “За підрахунками Аксакових, потрібно затратити на таке видання 1000 цілкових, які і прошу вас вислати” (17). Тарновський для Куліша був не просто меценатом, він був його близьким другом, радником, помічником. Про деякі цікаві моменти під час виходу збірки дізнаємося також із листування письменника з Д.С.Каменецьким (18).

Т.Г.Шевченко в листі від 5 грудня 1857 року писав Пантелеймону Олександровичу: “Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої “Записки о Южной Руси” постійним періодичним виданням на кшталт журналу” (19). З численних листів Куліша та згадок сучасників дізнаємося про те, що він готував до видання і III том “Записок о Южной Руси”. Наприклад, у листі від 25 серпня 1858 року із Лубен Куліш Д.С.Каменецькому, який, по суті, був його секретарем, пише: “Тепер III том відкладається тільки тому, що ви нічого мені не прислали, ...пошукайте у зв'язках різних паперів переписані на синьому поштовому папері “в осьмушку” “Похороны козака” і вишліть в листі на ім'я Мізко” (20).

Але цей том так і не вийшов. Чому? Поки що залишається загадкою. Принаймні не через те, що ця праця не принесла йому задоволення. Скоріше навпаки, збірка, хоч і з труднощами, але виходила на великому психологічному та духовному підйомі автора і була його гордістю. Тоді в листі до С.Т.Аксакова він писав: “Записки о Южной Руси” друкую з насолодою не тому, що у них є моє, а тому що передаю світу пам'ятники духу народного, яким в моїх очах немає ціни. Коректуру держу з такою старанністю, ніби це Святе Письмо, і надіюсь, що за зовнішнім виконанням “Записки” будуть зразком досконалості” (21). Можливо, це видання не було продовжене через зайнятість письменника іншими творчими справами. А, можливо, це частково можна також пояснити свідченнями, поданими в нарисі “Жизнь Кулиша”, де записано: “Року 1862 виїхав Куліш на Україну, забезпечивши себе переводом “Ясторії” Маколея у видавці. Мав ще й інший заробіток перед собою. Було чим жити. Думка в його була спершу коло етнографії заходитись і все те із народу повичерпувати, що зачепив частиною у “Записки о Южной Руси”. Прописали вже ми, що ніхто проти його не справиться у цьому ділі, бо має він ключ до скарбів душі народної, що замкнена перед іншими. Отже, будиши “действительным членом императорского Русского географического общества”, по виділу географії, подавав просьбу, щоб йому дано лист на оборону від поліції, як буде їздить по Україні. Не просив грошей на етнографічну працю, а тільки листа просив, щоб поліцейська темнота не задержувала його між простим людом вештатись. Отже в Петербурзі злякались – і не дано йому такого листу!!” (22). І ще можна припустити, що Куліш після виходу перших двох томів прийшов до висновку: настав час, коли потрібно не просто фіксувати фольклорні тексти, потрібна їх наукова систематизація та обґрунтування. А для цього текстів різних жанрів мало бути в наявності значно більше, ніж було у нього. До того ж тоді він уже працював над своїми перекладами та оригінальними творами. Схожу думку висловив Куліш дещо пізніше в листі до А.Ф.Кістяківського: “Добра справа друкувати казки і пісні, але це – розкіш стосовно дечого іншого. Якби хто-небудь видав казки систематично і з науковим опрацюванням – прекрасно... Що стосується пісень, то, після всього вже надрукованого, потрібне видання або зовсім невідомих для нашої публіки пісень, або ж дещо типу видання Рейсманна: *das deutsche Lied in seiner historischen Entwicklung dargestellt, mit Musikbeilagen* (23).

Чи значить це, що після виходу у 1857 році II тому “Записок о Южной Руси” П.Куліш більше не займався студіями над українським фольклором? Зовсім ні. Ця збірка стала для письменника ніби першим етапом до наступних. Його історичні праці відзначаються особливим етнографізмом. А в художній творчості спостерігаємо майстерну трансформацію народної свідомості, використання народних звичаїв та обрядовості, народних мотивів, сюжетів, образів, поезики фольклору.

Література

1. Куліш П. Жизнь Кулиша // Куліш П. Твори в 2-х томах.- К.: Наукова думка, 1994.- Ч.І.-С.257.
2. Куліш П. Записки о Южной Руси. В двух томах. Составление и издание Пантелеймона Кулиша.- К.: Днипро(Репринтное издание 1856 - 1857 гг.).- Т.І.-С.100-101.
3. Сарбей В.Пантелеймон Куліш в епістолярній спадщині Ганни Барвінок (Куліш). Публікація листів Заїри Першеної та Лариси Похилої // Київська старовина.- 1994.- №6.-С.13.
4. Куліш П. Записки о Южной Руси... - Т.І.- С.100.
5. Куліш П. Жизнь Кулиша...- С.242.
6. Куліш П. Записки о Южной Руси...- Т.І.- С.236-237.
7. Там же.- Т.І.- С.1.
8. Там же.- Т.І.- С.234.
9. Там же.- Т.І.- С.234.
10. Див.ЦНБ ім.Вернадського АН України, ф.1, од.зб., 1417, картка87.
11. Шевченко Т.Г. Твори в 5-ти томах.-К.: Дніпро, 1985.-Т.5.-С.18.
12. Там же.-С.153.
13. Куліш П. Записки о Южной Руси... - Т.І.-С.1.
14. Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. Т.І. 1856 // Отечественные записки.-1857.-Т.СХІІ.-№6.- С.44.
15. Там же.- С.45.
16. Письма Кулиша к В.В.Тарновскому (1855-1858) // Киевская старина, 1898.-Т.LXІ.-№ 4-6, апрель.-С.107-131.
17. Там же.-С.113.
18. Письма Кулиша к Д.С.Каменецкому // Киевская Старина.- 1898.- №10-12, декабрь.-С.345-352.
19. Шевченко Т.Г. Твори в 5-ти томах... - С.359.